

Litina v pražském domě 19. a začátku 20. století

V souvislosti s přehodnocováním názoru na umělecké řemeslo a umělecký průmysl 19. století se v uplynulém desetiletí u nás zvýšil zájem teoretiků i sběratelů o uměleckou litinu.

Po úvodním uměleckohistorickém zhodnocení Emanuela Pocheho se umělecké litině z českých zemí dostává systematického zpracování z hlediska technického, historického a regionálního v Národním technickém muzeu v Praze, ale i v Technickém muzeu v Brně a při některých regionálních muzeích.¹

Litina však zůstává nadále stranou zájmu historiků umění, kteří uvádějí obvykle jen několik slavných jmen sochařů — návrhářů figurální plastiky. Je třeba zdůraznit, že proslulost a oblibu litiny nezpůsobila tato jména. Těžiště výroby litiny leží v anonymní velkosériové produkci, která nebyla dosud hlouběji analyzována.

Tento příspěvek se zaměří na litinové prvky exteriéru a interiéru běžného nájemního domu 19. století a počátku 20. století, na zábradlí balkónů, schodišť a pavlačí, na dveřní a okenní kování a mříže, krakorce, patníky a další doplňky, zahrnované spíše do označení „komerční litina“ a spojované více s výrobou stavebních konstrukcí než s prací modelérů umělecké litiny. Pokusí se vymezit, jaká jsou uměleckohistorická kritéria a které z těchto předmětů je splňují. Dále chce vysledovat jejich dobovou podmíněnost, vývoj a bohatství vzorů a slévárnu, v níž byly odlity. To je obtížné, protože tato litina se jen zřídka označovala firmou výrobce. Proto je třeba vycházet z jen neúplně dochovaných vzorníků, z formální analýzy dekoru, která není zcela spolehlivá, protože starší předlohy se kopírovaly po třiceti i více letech.² Poslední pomůckou pro časové zařazení litiny jsou doklady o výstavbě a úpravách domu, dochované obvykle až od šedesátých let 19. století. Základem tohoto článku byl materiál poskytnutý stavebně historickými průzkumy pražských domů před jejich demolice, tj. kolem jednoho sta domů z Nového Města, Karlína, Holešovic, Smíchova, Radlic a Jinonic. Doplnila jej prohlídka staveb dosud stojících, a to asi dvou set domů staroměstských, novoměstských, malostranských, ale také na Vinohradech, Žižkově, Smíchově, v Radlicích a v Karlíně.³

První průmyslová výstava v Praze, uspořádaná v Klementinu roku 1791 při korunovaci císaře Leopolda II. českým králem, znamenala formálně evropské prvenství.⁴ Výběrem výrobků tak progresivní nebyla, přestože jejím organizátorem byl

hrabě Franz Rottenhan, jemuž bývají přičítány zásluhy o rozvoj železářského průmyslu. Mezi čtyřiceti devíti vystavovateli převažovala produkce textilních manufaktur, kovovýrobu zastupovaly jen petřvaldské spony a přezky, pražské knoflíky a šluknovské cínové zboží; výrobky z litiny chyběly. Dosti věrně se tu odrážela tehdejší situace slévárenství v Čechách. Ze čtyřiceti pěti vysokých pecí nedosahovala roční produkce litiny ani 10 % výroby železa,⁵ cenově se kutému železu nevyrovnala, takže sloužila zatím jako luxusní materiál v interiéru, v monumentální a funerální plastice.

Vznik nájemného měšťanského domu byl hospodářsky a společensky podmíněn, jeho potřeba v Praze vyvstala již kolem roku 1800, ale uspořádání a jednotný standard jeho vybavení se přizpůsobovaly změnám ve výrobě opožděně a ustálily se až ve třicátých letech 19. století. Nejstarší činžovní domy ze začátku století lze těžko vysledovat, stavebním typem se značně lišily — od zpustlých šlechtických sídel a patrových baráků až po vesnické chalupy.⁶ Rozdělení domu mezi nájemníky bylo mnohdy provizorní. Tyto nevyhovující objekty byly obvykle zbořeny už v poslední čtvrtině 19. století, typové litinové vybavení v nich nelze předpokládat.

Účelně konstruované nájemní domy vznikaly jako novostavby nebo přestavbami starších jader od druhého desetiletí 19. století v Karlíně, na Smíchově, na Starém a Novém Městě i na Malé Straně. Uliční průčelí mělo v prvním patře osově nad vstupními vraty umístěn balkón opatřený litinovým nebo kovaným zábradlím; týž materiál i vzor byl někdy použit na zábradlí pavlače nebo schodiště. V raném klasicismu bylo v rovnováze využití litiny a kovářských prací, preferovalo se kované zábradlí balkónů.

Základním článkem klasicistního zábradlí byl sloupek, čtvercový nebo obdélný dílec, někdy byl celek jediným odlitkem. Forma sloupku vycházela z napoleonského empíru, tzn. že vzorem byl hladký sloup s listovou egyptskou hlavicí nebo piniovou šíškou, nikoliv typ řecký nebo římský. Délkový rozměr se oproti obvyklému modulu zdvojnásobil, proto býval sloupek uprostřed přepásán prstencem s listovým dekorem nebo modelací sugeroval, že jde o dva na sebe nastavené sloupky (např. v demoličních domech čp. 71/II ve Spálené ulici, čp. 1404/II v Purkyňově ulici, čp. 312/II a 1359/II na Karlově náměstí, v karlínském čp. 90, ale také ve věži Staroměstské radnice).

Matově černý povrch zábradlí nebo mříže spolu se světlým dřevem madel dobře vynikaly v interiéru bíle vymalovaných chodeb a představovaly analogii módního empírového nábytku téže barevnosti.⁷ Neobyčejně působivé celky vytvářela bezvřetenová točitá schodiště s horním osvětlením (např. ještě v holešovickém čp. 637 v Jablonské ulici z roku 1870 doznívá tato klasicistní dispozice).

Nejjednodušším typem zábradlí byly strohé tyčky přepásané jedním až třemi prstenci (čp. 1495/II na Karlově náměstí, smíchovská čp. 79, 219, 525, karlínská čp. 22, 51, 128). Širší článek, u kterého je sloupek jen osou symetricky rozložené ornamentální dekorace, se hojněji vyskytuje teprve v padesátých letech a do konce šede-

Kování vstupních vrat Platýzu (Praha I-Nové Město, Národní tř. čp. 416), přestavba kolem r. 1823

sátých let zůstává u silně geometrizovaných motivů (čp. 79 ve Zborovské ulici, nejstarší typ u čp. 69/II, 71/II ve Spálené ulici, u karlínských čp. 90 a 204, holešovického čp. 639 a 640 v Jablonského ulici, běžný byl také typ s růžicí — ve dvorním křídle čp. 69/II, čp. 525 ve Stroupežnického ulici, čp. 323 v Pobřežní ulici v Karlíně).

Nejvýraznější býval koncový sloupek zábradlí tvořený vyžlabeným dříkem nebo náznakem svazku prutů, převázaných stuhou. Spočíval na soklu, patce, tlapě (čp. 5 na třídě S. M. Kirova) nebo drápech (čp. 1404/II, čp. 45/III v Mostecké ulici) a byl ukončen nejčastěji piniovou šiškou, ale i vázou, čučkem, koulí. Zatímco řadové sloupky se vyskytují v obměně asi tří typů, nárožní sloupky mají několik desítek variací.⁸ Sloupkové zábradlí bylo nejoblíbenější pro své univerzální možnosti použití v libovolných úsecích přímého i točitého schodiště. Aditivní řazení sloupků umožňovalo volbu různých interkolumnií nebo střídání dvou typů sloupků (balkón čp. 314 na Arbesově náměstí). Odlišný rytmus dvou úseků téhož zábradlí někdy zajímavě oživoval jinak fádní celek.

Zdobnější balkónové a schodištní mříže se sestavovaly ze čtvercových nebo ob-

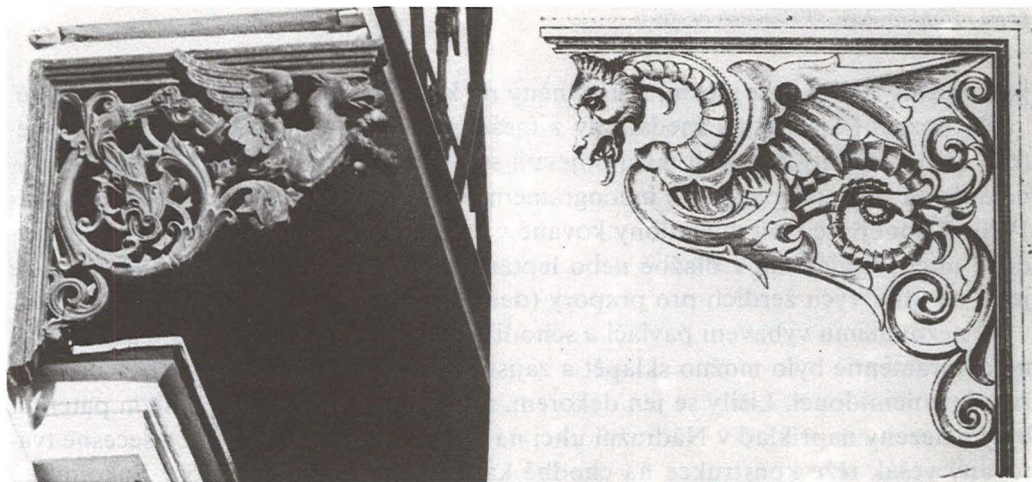
dělných polí rozmanitých vzorů. Kromě geometrických motivů (balkón čp. 302/III na Tržišti) se již od třicátých let vyskytuje ornament novogotický; běžné je střídání různorodých motivů (čp. 188/I na Anenském náměstí), někdy na samé hranici vkusu. Podle týchž kreslených vzorů se často prováděly mříže kované i lité. Proto se už v pozdním klasicismu setkáváme na litině s kamufláží spojů (čp. 188/I) a naopak u kovaného nebo z plechu raženého motivu se snahou po „litém“ obrysu bez viditelných spojů (karlínské čp. 110).

Výrobně náročnější, a tudíž v běžném činžovním domě vzácné, bylo zábradlí komponované jako celek a v jednom kusu také odlité. K takovým patřily elegantní síťové mříže v pražském Hölzelově vzorníku kovářských a zámečnických prací.⁹ Odlévaly je fürstenberské slévárny, například pro vnější schodiště hospodářského stavení hradu Křivoklátu. Netypové návrhy rozměrných litinových mříží jsou příznačné pro pražské paláce a předměstské vily. Velmi kvalitní jsou např. balkónové mříže paláce Černá růže (čp. 853/II, Na příkopě), vzniklé po roce 1840 podle návrhu arch. J. D. Frenzla. Za zmínku stojí také zahradní mříže Kolowratského a Fürstenberského paláce ve Valdštejnské ulici.

Klasicistní kování dveří a oken je obvykle jednoduché a v dekoru chudé (čp. 2/III, 6/III v Thunovské ulici, čp. 258 Na zátorách, smíchovská čp. 25 a 26 v Nádražní třídě a řada dalších). Z litiny se dělají převážně kliky a štítky zámků domovních vrat; zpravidla jediné ty jsou dekorativně zpracovány. Klika může být tvarována jako tělo nebo hlava delfína, orla, lva, jindy jako orlí pařát držící váleček kliky v drápech (Karmelitská čp. 386/III, Mostecká čp. 281/III). Štítek představuje často fasádu domku, na níž kryt klíčové dírky tvoří okno. Nejstarší kompletní kování se dochovalo na vratech Platýzu (čp. 416/I na Národní třídě), jeho bohatě zdobný ornament s reliéfem sovy lze zařadit do doby přestavby domu kolem roku 1822. Množství běžných typů lze nalézt na dveřích domů malostranských a staroměstských, zachovaly se někdy jen díky tomu, že se na ně vztahuje ochrana v památkové rezervaci. Častá byla také vrata s kováním bez klik, jen s držadly buď závěsnými (čp. 38/II na Národní třídě) nebo napevno přišroubovanými (Karmelitská čp. 376/III). Doplnovala je klepadla (čp. 136/II ve Svobodově ulici, Kanovnická ulice čp. 70/IV) nebo táhla zvonku (v čp. 416/I na Národní třídě je zbytek zvonku ve tvaru sovy, odlitý ovšem v bronzu).

Litina se objevuje už před vstupem do domu v podobě nárožních sloupků nebo patníků v podloubí domu (čp. 551/I v Havelské ulici) a nejčastěji u dveří průjezdu. Jde jednak o válcové sloupky buď ohnuté v oblouku (čp. 76/II ve Vladislavově ulici) nebo přímé se zploštělou hlavou bez dekoru (čp. 551/I); dále architektonické patníky s podstavnými tlapami či drápy, nebo dekorativnější trojúhelné patníky s vepsaným zvířecím tělem. Více typů lze jen předpokládat, vzaly za své při úpravách průjezdů.

U dveří nebo naproti vstupu v průjezdu nesměla chybět rohožka, k podlaze připevněný nůž na seškrabování bláta z bot a na zdi držadlo. Celá taková souprava

Dva vzory litinových krakorců — klasicistní z r. 1823 (Praha 1-Staré Město, Celetná čp. 593) a jeho obdoba v nedatovaném vzorníku blanenských sléváren (70.—80. léta 19. stol.)

z litiny je dochována v nádvoří zámku v Nelahozevsi. V pražských domech jsme často našli jen zbytky těchto čističů bot, zalité betonem; nejčastěji jen držadla (pravidelně v karlínské Sokolovské a Křižíkově ulici, v Nádražní třídě na Smíchově). Do obdélníku rohožky bývá vepsán paprscitý terč, jiný dekor je potlačen.

Jiným nepovšimnutým litinovým prvkem — především stavebním — byly krakorce balkónů a pavlačí. S jejich železnou verzí přichází klasicismus, na přelomu 18. a 19. století rytmičují fasádu jednoduché trojúhelné podpěry pavlačí s kruhovými výztuhami. Klasicistní a později také novorenesanční smysl pro monumentální dekor dokázal do krakorce vepsat lví, ptačí nebo dračí tělo v plně plastickém a zároveň jasně čitelném litinovém provedení (čp. 588/I v Celetné ulici z roku 1838). Vzorníky připomínají, že tutéž tvarovou podobu návrháři vtiskovali také ramenům pouličních luceren, vodních čerpadel a nohám zahradních laviček.

Mříže kryly okna suterénu, světlíková okénka, vstupy na pavlače, zahrádky, do sklepa i do dvora. Často se na nich opakují jednoduché vzory sloupků zábradlí, řešené paprscitě do půlkruhu nebo stlačeného oblouku.

Už od doby renesance bylo zvykem vkládat do mříží monogram nebo erb majitele, či letopočet dokončení stavby. V 19. století nacházíme v medailónu vepsané vnoření s iniciálkami majitele na litinové dveřní mříži např. v čp. 712/I v Dlouhé třídě nebo u malostranského domu čp. 424/III v Říční ulici, kde je do prutů stlačeného oblouku začleněn letopočet 1824 a písmena J L. Zábradlí balkónu smíchovského domu čp. 275 na Arbesově náměstí nese písmena VAJ a rok 1862, u staroměstského domu čp. 188/I na Anenském náměstí najdeme jen iniciály JHJ.¹⁰ Stejně medailóny byly umísťovány i na mříže pavlačí. U karlínského domu čp. 110 v Thámově ulici

jsou iniciály stříhány z plechu a upevněny na kuté mříži, obdoby existují i v litině.

Po doznění klasicismu medailóny z fasád pražských domů v sedmdesátých letech až devadesátých letech mizí, objevují se teprve secese. V litině pouze ojediněle (kvalitní je dílec mříže s monogramem NJ z blanenské produkce kolem roku 1910¹¹), ponejvíce jsou medailóny kované v železe (demoliční čp. 1973/II v Gorazdově ulici), vykládané v dlažbě nebo leptané ve skle dveřní výplně. Vyskytnou se ještě na litinových žerdích pro prapory (demoliční čp. 1404/II v Purkyňově ulici).

K nezbytnému vybavení pavlačí a schodišť patřily litinové věšáky. Z nich oblíbené dvojramenné bylo možno sklápět a zajistit klíčkou, takže nevyčnivaly a neohrožovaly kolemjdoucí. Lišily se jen dekorem. Starší typy, označované číslem patentu, byly nalezeny například v Nádražní ulici na Smíchově (čp. 25, 26, 222), secesně tvarovaný věšák téže konstrukce na chodbě karlínského domu čp. 155 v Sokolovské ulici.

Na schodištích byla litinová ještě madla a jejich úchytky (čp. 554/I v Celetné ulici), koncem století většinou nahrazené mosaznými, závěsné svítlny, věšáky a nosníky na sušení prádla byly častěji železné.

U okenního a dveřního kování přežívala strohá forma a stále stejné typy nejdéle z litinového inventáře domů. Podrží se ryze užitkový charakter, módní zdobné a jemné opracování povrchu je vyhrazeno mosazi. Novinkou jsou otočné okenní klíčky se zámkem, umísťované uprostřed svislého rámu; dosud se užívaly jen na dveřích. Jimi jsou ve druhé polovině 19. století postupně nahrazovány posuvné knoflíky a jednoduché zajišťovací klíčky. Početné „rýgly“ upevňovaly často i jednotlivé tabulky vícedílných oken.

Uvedený výčet litinových doplňků činžovního domu není zdaleka úplný. Již na druhé průmyslové výstavě v Praze, konané z podnětu hrabat Karla Chotka a Josefa Dittrichštejna roku 1828 v sále Reduty v Masné ulici (čp. 620/I), vystavovali čtyři výrobci litiny nejrůznější exponáty, známé dnes už jen z popisu v katalogu. Slévárny v Ransku, Rokycanech a Novém Jáchymově tu nabízely různé užitkové zboží, nikoliv však vybavení pro činžovní domy. Při absenci blanenských výrobků byla jediné expozice komárovsko-hořovického závodu hraběte Evžena Vrbny obohacena o mříže, např. s motivem květinového věnce, dveřní výplně tvaru rozety, domovní čísla a celolitinové schodiště.¹²

Užívání litinových domovních čísel na fasádě pražských domů není doloženo, v poslední čtvrtině století byly cedule zinkové. Číselné označení bytů litinovými štítky je i v Praze pravděpodobné.

Kovová schodiště byla nejčastěji točitá; prováděla se jak s ocelovou konstrukcí (čp. 222 v Nádražní ulici na Smíchově), tak celá z litiny (čp. 587/I na Ovocném trhu z roku 1858).

Urychlený rozvoj průmyslu dosvědčovalo uspořádání třetí průmyslové výstavy v Praze hned v následujícím roce. Probíhala v Lichtenštejnském paláci na Malostranském náměstí a rozsahem i obsahem překonala obě předchozí. Přibyli dva no-

ví vystavovatelé litiny — blanenské slévárny a pražská klenotnická dílna Jana Richtera. Dveřní kování a mříže vyráběly už také dittrichštejnské slévárny v Ransku a fürstenberský závod v Novém Jáchymově. V rozsáhlé komárovské expozici zaujaly mříže, u kterých je v katalogu uvedeno jméno návrháře Lindemanna.¹³ Právem byla v soutěžní přehlídce udělena zlatá medaile kolekci komárovské litiny, která tu spolu s blanenskou figurální plastikou zaujala bezkonkurenční pozici na celém území tehdejšího Rakouska. Souměřitelná byla snad jen produkce slezských sléváren v Gliwici.

Pro klasicistní litinové doplňky v pražských domech je příznačná vysoká uměleckořemeslná úroveň průměru. Strohá slohová forma odpovídá povaze materiálu, dominuje funkčnost a tektonicky citěná konstrukce, dekorativnost je potlačena a prosazuje se buďto v rytmu článků nebo až v detailu. Teprve některé vzory doznívajícího klasicismu (zábradlí balkónu čp. 275 na Arbesově náměstí, čp. 323 v Pobřežní ulici) a smíšeného tvarosloví romantismu¹⁴ tato pravidla porušují.

Převážnou většinu litiny pražských domů z první a druhé třetiny 19. století lze připisat komárovským slévárnám nejen podle vzorníků, ale také proto, že komárovský závod byl takřka výhradním dodavatelem litinového zábradlí v Čechách a pro zásobování Prahy byl tedy nejbližší.

Nové monumentálně dekorativní vybavení se prosazuje až s proměnou činžovního domu od pavlačového k uzavřenému typu se střední schodišťovou chodbou. Dochází k němu v sedmdesátých letech 19. století a je podmíněno bohatnutím měšťanů — stavebníků i tendencí k pohodlnému a zdravému bydlení, životnímu stylu nové renesance.

Na mřížích a sloupcích zábradlí se odrážejí motivy řecké a římské v použití a stylizaci hlavy či těla ženy, muže nebo zvířete (lev, lvice, gryf, orel), ve věcných motivech (akrotérion, váza, sloup, maska, bukránie) a v ornamentu. Od osmdesátých let se mísí s ornamentálními motivy nového baroka a rokoka. Ke konci století už výzdoba bují do takového konglomerátu, na nějž lze dnešní měřítko čistoty stylu uplatnit často jen v detailu. Komerční hledisko nutí návrháře ke stále novým kombinacím vzorů, takže ve 286 domech z let 1870—1920 bylo napočítáno 86 různých vzorů nebo jejich variant. Některé typy byly zastoupeny v desítkách, jiné se neopakovaly vůbec. V celé Praze lze předpokládat kolem dvou set vzorů zábradlí schodišť, počítáme-li v to i obměny detailů a kombinace dvou známých typů. Odhad je pochopitelně velmi přibližný, ale uvádí minimální číslo.¹⁵

Vzorníky sléváren v Komárově a Blansku podávají doklady o tom, že byly nabízeny i velmi kvalitní návrhy sloupků a mříží (asi jedna pětina), ale realizovány byly v daleko menší míře.

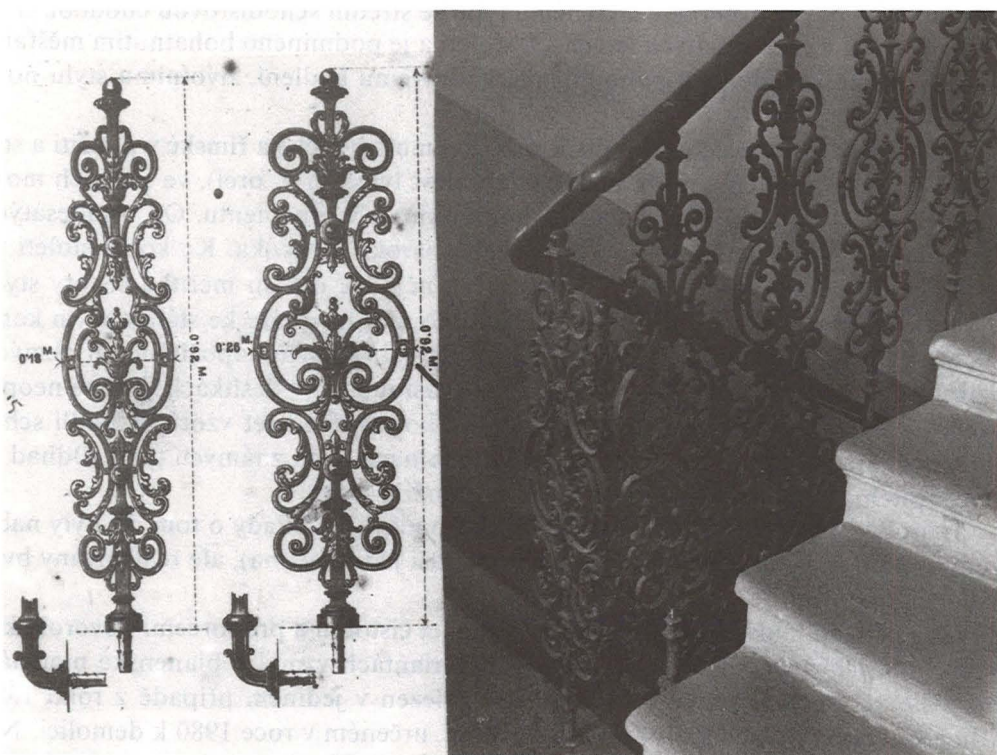
Jako příklad může sloužit zábradlí vynikající čistotou a proporcemi novorokokových linií, jehož návrh ve dvou šířkových variantách vznikl v blanenské modelárně,¹⁶ ale ze všech zkoumaných domů byl nalezen v jediném případě z roku 1887 v holešovickém domě čp. 634 v Plynární ulici, určeném v roce 1980 k demolici. Ne-

šťastná obměna tohoto typu, která v blanenských vzornících chybí, je obohacena o svislé tordované tyčky, imitující kovářskou práci. Nalezli jsme ji v Praze ve dvacíti případech, nejstarší byl z roku 1880 v domě čp. 636 v Jablonského ulici. Týž typ byl namátkou nalezen hned dvakrát v Brně na třídě Vítězství a dokonce ve Vídni na Porzellangasse v IX. obvodu.

Někdy překvapivě nacházíme tytéž vzory zábradlí na domech odlišné úrovně. Velmi kvalitní typ novorenesančního zábradlí byl použit v průměrném novoměstském činžovním domě jinak chudě vybaveném (čp. 1638/II na třídě Vítězného únoru) právě tak, jako na schodišti záložny v Karlíně (čp. 50 v Sokolovské třídě, zbořeno 1980), obojí v roce 1885. Karlínské zábradlí se liší jen galvanickým pokovením.

Historismus tvarově obohacuje kliky vrat a domovních dveří. Čtyři z nich jsou v Praze nejčastější: ženská hlava, horní polovina lvího těla a hlava divého muže mají shodné typizované rozměry. Objevují se už roku 1866 na budově tiskárny bratří

Návrh zábradlí ve vzorníku blanenských sléváren a jeho realizace (Praha 7-Holešovice, Plynární čp. 634, postaven r. 1885, zbořen r. 1980)

Schodištní zábradlí (Praha 8-Karlín, Sokolovská čp. 50, postaven r. 1885, zbořen r. 1980)

Grégrů v Hálkově ulici, na činžovních domech před rokem 1870 (čp. 55 v Radlické ulici), trvají v novostavbách devadesátých let (čp. 56/II ve Vladislavově ulici) a uplatňují se druhotně ještě ve třetím desetiletí 20. století (čp. 457/I na Malém náměstí). Čtvrtý nejběžnější typ je ruka v rukavici, která drží kliku v sevřené pěstí (čp. 1/III na Malostranském náměstí, čp. 181 na bráně střešovického hřbitova), poprvé se objevila na konci sedmdesátých let, většinou až v devadesátých letech 19. století.

Kromě již zmíněných krakorců a žerdí na prapory se mezi litinovými výrobky v nájemních domech druhé poloviny 19. století objevilo jen málo novinek. V zádve-

ří hlavního vchodu domu se od devadesátých let začínají do zdí vsazovat litinová dvířka, kryjící rozvodovou desku elektřiny. V nízkém reliéfu je na nich označení firmy (Elektrické podniky hl. m. Prahy, Elektrická správa ap.) a nejčastěji i městský znak v jednoduchém orámování. Dbalo se o kompletní vybavení dveří bytu štítkem s jmenovkou, špehýrkou a pojistným řetězem.¹⁷ Charakteristickým příkladem jsou jmenovky a štítky zvonků z litiny patinované na bronz, použité roku 1880 v holešovickém domě čp. 638 v Jablonskému ulici. Litina je v této době zušlechťována jak barvením do různých odstínů zlaté, bronzové a stříbrné, šedé, zelené i hnědé, tak také galvanicky pokovována. V duchu dobové obliby a stejně jako „štukatury“ z papíru a lepené „dřevořezby“ i litina zapírá podstatu a kvalitu materiálu. Snaží se imitovat ušlechtilé kovy nebo naturalisticky zvýraznit rostlinný dekor. Přesto ustupuje ke konci století před mosazí, zinkem a kutým železem.

Přínos litiny poslední čtvrtiny 19. století a počátku 20. století je ve formálním bohatství, motivické pestrosti. Ve všech oborech uměleckého průmyslu se projevuje úžasná pohotovost a kombinační schopnost zmocnit se jakéhokoli nového výzdobného prvku nebo schématu a zasadit je do existující struktury. Vzory zábradlí a mříží nelze nazvat nestylovými, protože právě určitá bezuzdnost ve spojování různorodých motivů dekorace, využívání tvarosloví všech minulých slohových období a jeho nedostatečná syntéza jsou příznačné pro historismus, který odpovídá životnímu stylu měšťana.

Historismus v litině přetrvával i v prvních desetiletích 20. století, mnohdy jen mírně ovlivněn secesní stylizací. Jasně secesní vegetabilní ornament se na mřížích a zábradlích domů prosadil nejprve v kovářských pracích, vyvolaných snahami o obrodu uměleckého řemesla. V pražských domech se rozšířily překvapivě rychle a silně — asi do poloviny novostaveb. Litinových vzorů je v Praze v této době méně a jsou dost opožděny, přibližně se dají omezit lety 1905 až 1918. I přesto lze najít vzory prvotřídní kvality — např. blanenský typ zábradlí v domě čp. 17a na třídě S. M. Kirova z doby kolem roku 1910, nebo jednoduchý, ale dynamicky efektní typ zábradlí v holešovickém domě čp. 1022 v Ověnecké ulici.

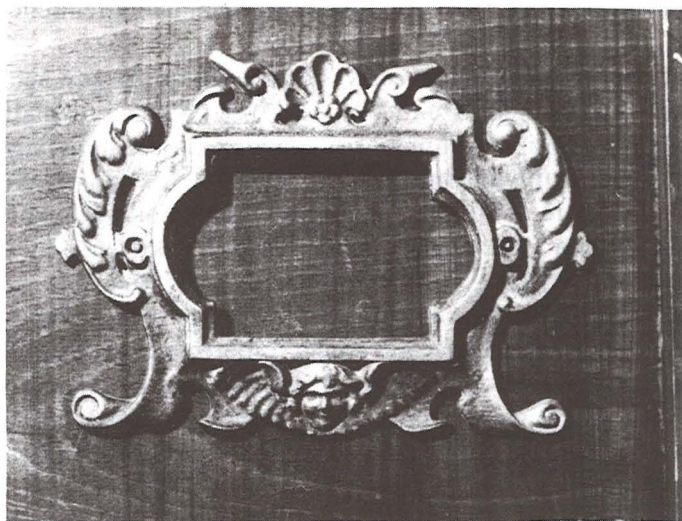
Ve srovnání s klasicistní produkcí litiny lze v době historismu zaznamenat pokles umělecké úrovně, zejména v průměru. Jaké jsou jeho příčiny?

V první polovině 19. století ovládaly pražský trh s litinou bezvýhradně velké slévárny s výrobky kvalitními technologií i designem. Podíl menších sléváren byl kvantitativně zanedbatelný a během druhé poloviny století obvykle zanikly v soutěži s moderními velkými podniky. Na začátku sedmdesátých let se však přece po Praze rozšířily menší slévárenské a železářské dílny, které dodávaly litinu podle drobnějších objednávek měšťanů. Šlo o typové i netypové zboží různé kvality. Dílny většinou nebyly vybaveny vysokou pecí, ale jen pecí tavicí, v níž zpracovávaly starou litinu, takže nové výrobky prodávaly jen proti výkupu váhově adekvátního množství starého materiálu, jako například firmy Umrath & spol. v Bubnech, L. G. Bondy tamže, nebo Josef Benke na Smíchově.

Poptávka zřejmě rostla, protože roku 1884 Lešerův pražský adresář zaznamenává již deset sléváren železa. V Holešovicích-Bubnech to byli: synové L. G. Bondyho, Dominik Červenka, Vincenc Gečmen, Karel Noback—F. Herber, Jakob Raubitschek a S. J. Müller, na Žižkově Filip Jakub Ballek, na Smíchově bratři Suchých, na Vinohradech František Šedivák a na Poříčí Josef Pelikán. Z nich domovní litinové vybavení inzerovali Noback s Herberem, Gečmen a Bondyho synové, možná i další výrobci. Kandelábry a domovní lampy dodávali z Vídně bratři Brünnerové prostřednictvím svého skladu na Příkopech a také vídeňská firma Kitscheltových dědiců, která navíc nabízela samonosná schodiště a zábradlí.

Malé slévárny těžko mohly zaměstnat kvalifikovaného návrháře, zřejmě jen upravovaly a obměňovaly existující typy. Na kopie a variace vzorů se pravděpodobně neuplatňoval trestní postih; jen tak si lze vysvětlit, že mohlo vzniknout tolik patvarů. Nepodařené vzory můžeme nejspíše připsat těmto malým pražským dílnám. Solidní umělecká úroveň komárovské a blanenské litiny byla garantována činností dílny výtvarníků-modelérů. Např. roku 1892 bylo v Komárově třináct modelérů, mj. architekt Hercík, sochaři F. Hergessel, A. Lhoták, Z. Fiala, Fürst, modelér Aksamit, cizelér Bauer a formíř Hošek.¹⁸ Podobně tomu muselo být v Blansku, i když přesné doklady chybí. Zdejší dílna byla činná od roku 1835 a po roce 1900 se v ní kromě mistrů-řemeslníků objevili architekti A. Pecha, V. Jelínek, G. Demski a návrhář Hana.¹⁹

Obě tyto slévárny neměly monopol na prodej a montáž svých výrobků, prodáva-

Vizitka na dveřích, litina patinovaná na bronz (Praha 7-Holešovice, Jablonského čp. 638, zbořen r. 1980)

ly je řadě pražských obchodníků. Ti ve snaze umocnit vlastní zisk kombinovali ze sloupků zábradlí levnější celky. Dosáhli toho zředěním počtu sloupků. V každém vzorníku byl označen šířkový rozměr sloupku a interkolumnia vzhledem k šířce schodu, tento navrhovaný rytmus dekoru býval pak porušen použitím příliš úzkých typů sloupků, v přímém úseku jejich zředěním. Zrušil se tak ornament, tvořený negativně mezi vnějšími obrysy dvou sousedních sloupků (balkón čp. 432/I v Michalské ulici, schodiště čp. 71/II ve Spálené ulici). Dále při doprodeji určitých vzorů vznikala zbytková zábradlí, na nichž se střídalo několik různorodých typů.

Praha ve srovnání s dalšími městy někdejšího rakousko-uherského území má dochovaný zřejmě nejbohatší fond litinového vybavení nájemních domů, jak množstvím, tak bohatstvím typů. I když se nedá říci, že je kvalitativně vyrovnaný. Zatímco Vídeň vyniká reprezentativním souborem netypové litiny blanenské a vídeňské provenience (Hofburg, Burgtheater, Stadtpark, kandelábry u Parlamentu, Votivkirche a další) a některými pozoruhodnými příklady litiny typové (secesní stanice a pavilóny městské dráhy), běžných nájemních domů s litinovým vybavením tam však není řádově tolik jako v Praze. Ani vzorů litinového zábradlí není tolik, přestože jejich kvalita v průměru je vyšší. Také kvalitativní rozpětí je oproti Praze menší. Budapeštský fond se některými typy stavební litiny odlišuje — např. dekorativními průběžnými konstrukcemi pavlačí vícepatrových tří až čtyřkřídlých domů z konce 19. století. Litinové vybavení veřejných prostranství tu provází důsledná obnova a doplňování početných celků (zvl. kandelábry veřejného osvětlení). Dekorativních vzorů litiny v činžovních domech je oproti Praze i Vídni výrazně méně. Často se opakují; příznačný je nedostatek návrhářské invence. Jen vzácně tu lze najít klasicistní mobiliář, obvykle je teprve výsledkem klasicizujících tendencí novorenesance.

Pouze částečně se dá pražské prvenství odůvodnit tím, že zde nedošlo k podstatným demolicím domů během druhé světové války (výrazně to platí jen vzhledem k Budapešti). Praha se totiž nevyhnula systematickým a většinou necitlivým adaptacím domů a úpravám v uplynulém třicetiletí, silicím zejména poslední dobou. Znehodnocování domů, které nejsou památkově chráněny, pokračuje ve větším měřítku než v Budapešti, Vídni a řadě menších měst. Proto tu dnes těžko hledáme kompletní vybavení domu z doby klasicismu nebo první vlny novogotiky. To se netýká jenom litiny, ale i kovaného železa a dřeva. Někdy se snadněji nalézá v menších městech, například v severních Čechách (Teplice, Liberec, donedávna Most). Často se klasicistní mobiliář dochoval na Slovensku, protože tam nejméně podléhal stavebním úpravám. Několik dobrých příkladů je v Košicích. V poslední době se prohlubuje disproporce mezi někdejším domovním vybavením v různých městech a jeho pozůstatky.

Čechy po celé 19. století obhajovaly v rámci rakouské říše prvenství v produkci litiny. Pražská priorita vyplývá z prudkého rozvoje stavebního podnikání a následujícího výborného zásobování litinou.

Závěrem lze shrnout chronologii osazování litiny v běžném nájemním domě v Praze.

Už v klasicismu se začíná odlišovat chronologie výstavby letohrádků a předměstských vil, které jsou litinou vybavovány na samém počátku 19. století, od nájemních pavlačových domů, jejichž typ zobecněl až ve třicátých letech a jako výhradní trval do konce šedesátých let, kdy už novostavby jiných stavebních typů v klasicistní podobě nevznikaly.

Import novogotiky ve šlechtických sídlech je zaznamenán už v devadesátých letech 18. století, v činžovních domech se její tvarosloví ožívá ojediněle teprve ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století (zahradní mříž čp. 450/II Na Slupi) a hojně ji nacházíme teprve v devadesátých letech.

Druhorokoková výzdoba se objevovala v některých domech architektů Maličkého a Niklase sice už od čtyřicátých let, ale šlo především o štukatury. Typové sloupky a mříže s prvky rokokového ornamentu se rozšířily až ve třetí novoslohové vlně v osmdesátých a devadesátých letech.

Novorenesanční architektonické návrhy Ullmannovy i Zítkovy se datují od šedesátých let 19. století, v překvapivé návaznosti se už v sedmdesátých letech vžilo tvarosloví nové renesance i v litině v nájemních domech.

Výrazné opoždění litinové dekorace za jinými druhy uměleckého řemesla a průmyslu v období secese již zde bylo popsáno.

Z těchto rámcových časových relací lze závěrem vyvodit, že pro litinu pražských činžovních domů je příznačná vývojová retardace. Opoždování je výrazné ve srovnání s prvořadými díly monumentálního umění a některými příklady uměleckého řemesla, avšak neubírá domovnímu vybavení na kvalitě.

Naznačené výsledky průzkumu a jejich zobecnění vycházely z výběru pražských domů. Jejich počet lze považovat za reprezentativní vzorek, ale nemůže nahradit podrobné zpracování dokumentace litiny v celé Praze, které teprve umožní stanovit přesnou chronologii a zákonitosti vývoje tohoto odvětví uměleckého průmyslu v 19. a na začátku 20. století.²⁰

POZNÁMKY

¹ Poche, E.: Hutnické listy 4, 1949 a 5, 1950 a úvodní stať ve vědeckém katalogu Národního technického muzea z roku 1981. Systematické je publikování litiny v Rozpravách Národního technického muzea, jejichž řadu Z dějin hutní výroby řídí Z. Rasl. Sbírky nebo expozice litiny jsou v Praze (Národní technické muzeum, Uměleckoprůmyslové muzeum), v Brně (Technické muzeum, zpracoval M. Kreps), v okresních muzeích (v Blansku — zpracovává V. Grolich), v Komárově a na zámku v Hořovicích, v Rokycanech, ve Žďáře nad Sázavou.

² Dosvědčují to čistě klasicistní typy sloupků zábradlí, známé ze čtyřicátých až padesátých let 19. století a znovu vytištěné ve vzorníku blanenských železáren v osmdesátých letech 19. století (tab. 150, č. 222).

- ³ Textová a fotografická dokumentace demoličních objektů metra je v archivu Pražského střediska státní památkové péče a ochrany přírody.
- ⁴ Průmyslová výstava, kterou uspořádali Francouzi na Martově poli, byla zahájena až roku 1798. Srovnej údaje u V. Nobacka (Ueber die erste Gewerbe-Ausstellung Anno 1791, Praha 1873) a B. Mendla (Vývoj řemesel a obchodu v městech Pražských, Praha 1943, str. 60), naposledy u J. Dvorského (První pražská průmyslová výstava, Pražský sborník vlastivědný 1963, str. 26—29).
- ⁵ Hofman, G.: Výroba železa v Čechách a její rozmístění od sklonku 16. do poloviny 19. století, Rozpravy NTM 47, str. 17—58.
- ⁶ Za nejstarší bývá obvykle označován Doubkův dům Platýz stavěný od roku 1815. Téhož roku už vznikaly také karlínské domy a nejméně o jedno desetiletí starší byl smíchovský třípatrový dům Amerika. Viz o něm u J. Janovského (Praha v době Arbesové, Praha 1946) a u D. Stehlíkové (Smíchov zmizely a mizející, Staletá Praha XII, Praha 1982).
- ⁷ Např. interiér chodby demoličního domu čp. 69/II ve Spálené ulici.
- ⁸ Srovnej vzorník T. Hölzela (Abbildungen von Schlosswaaren . . . , Ein Handbuch für Baukünstler, Ingenieure . . . , Praha 1827, tab. 81—83) a blanenský vzorník (tab. 168).
- ⁹ Hölzel, T.: I. c., sešit XIV, tab. 81a, 83.
- ¹⁰ Viz fotografii v textu.
- ¹¹ Fotografie realizovaného zábradlí je v archivu n. p. ČKD Blansko, kartón sign. 69—72/BD, foto č. 73.
- ¹² Viz Verzeichniss der im . . . 1828 im k. k. priv. Redoutengebäude in Prag öffentlich ausgestellten böhmischen Gewerbsprodukte und Namen der Produzenten, Praha (1829), č. kat. 466, 468, 551, 553, 562. Ke 2. průmyslové výstavě srovnej stať Z. Míky: Počátky průmyslové výroby v Praze, PSH 12, 1980, str. 104.
- ¹³ Viz Bericht der Beurtheilungs-Comision über die im Jahre 1829 . . . öffentliche Ausstellung der Industrie-Erzeugnisse Böhmens, Praha 1831, komárovská litina č. kat. 427, podle Lindemanna č. 428 a 429, dále 435, 482; Ransko č. kat. 789, 790, 796; Nový Jáchymov č. kat. 1013.
- ¹⁴ Hölzel, T.: I. c., tab. 83.
- ¹⁵ K tomu srovnej průzkum a jeho výsledky u M. Benešové (Architektura ČSR XXXII, 1971, str. 304—306).
- ¹⁶ Archiv ČKD Blansko, fond Salmovy železářny a strojírny, svazek 14/II, tab. 165, č. 258—9.
- ¹⁷ Typy štítků jmenovek, špehyrek a klíčů viz ve vzornících Hölzel, T.: sešit XII, Fonderie de fer de Grande Villette, Lepet fils siné frères & Cie; bez data (katalog litiny z 70.—80. let 19. století, tab. 14, 45, 46; Blansko sign. 14/II, tab. IX, č. 1, 2; sign. 11/II, tab. 58, č. 1—10.
- ¹⁸ Skupinová fotografie a popisky z archivu komárovských železáren, sign. F 374. K obsazení dílny srovnej též: Pazderák, J.: Komárovská umělecká litina, Česká umělecká litina, str. 68—9.
- ¹⁹ Jména jsou uváděna ve vzornících. Pecha i Jelínek navrhovali zábradlí. Hanův návrh zábradlí — originál kolorovaná kresba — je uložen v archivu ČKD Blansko, sign. 5131 BD/II. O blanenských modelérech viz také Grolich, V.: Secese a blanenská umělecká litina, Rozpravy NTM, Praha 1980, s. 195.
- ²⁰ Za nevšední ochotu při poskytování studijního a archivního materiálu děkuji V. Oličové a ing. Z. Raslovi z Národního technického muzea v Praze a prom. hist. J. Brychtové z podnikového archivu ČKD Blansko.

LITERATURA

- Bericht der Beurtheilungs-Comission für die in Jahre 1829 . . . öffentliche Ausstellung der Industrie-Erzeugnisse Böhmens, Praha 1831.
- Bericht der Beurtheilungs-Commission über die Ausstellung der Industrie Erzeugnisse Böhmens vom Jahre 1831, Praha 1833.

- Bericht der Beurtheilungs-Kommission über die im Jahre . . . öffentliche Ausstellung der böhmischen Gewerbsprodukte, Praha 1837.
- Fonderie de fer de Grande Villette, Lepet fils siné frères & Cie, bez data (katalog litiny ze 70. až 80. let 19. století).
- Grolich, V.: Blanenská umělecká litina, katalog Blansko 1978.
- Grolich, V.: Secese a blanenská umělecká litina, Rozpravy NTM, Praha 1980, s. 193—197.
- Hintze, E.: Zur Geschichte des Eisenkunstgusses im Bereiche der Tschechoslowakei, sborník k narozeninám E. W. Brauna, Opava — Augsburg 1931.
- Hofman, J.: Pražské novogotické stavby profánní, Památky archeologické XXXIII, 1921—22.
- Hofman, G.: Výroba železa v Čechách a její rozmístění od sklonku 16. do poloviny 19. století, Rozpravy NTM 47, s. 17—58.
- Hölzel, Th.: Abbildungen von Schlosswaaren . . . , Ein Handbuch für Baukünstler, Ingenieurs . . . , Praha 1827.
- Kolektiv: Pět století železáren v Komárově, Praha 1960.
- Leisching, Ed.: Über Gusseisen mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen Kunsteisengusses, Kunst und Kunsthandwerk XX, 1917, s. 185—218, XVII, 1914, s. 369.
- Lešer, V.: Adresář král. hl. m. Prahy a sousedních obcí, Praha 1884, 1901, 1903, 1910.
- Mundt, B.: Historismus, Berlin 1973.
- Nitsche, J.: Eisenguss, Berlin 1942, s. 7.
- Noback, V.: Ueber die erste Gewerbe-Ausstellung anno 1791, Praha 1873.
- Poche, E.: Hutnické listy 4, 1949; 5, 1950.
- Pokrok, časopis, ročník VII, 1872.
- Rasl, Z.—Oličová, V.: Böhmisches Eisenkunstguss, katalog NTM, Praha 1980.
- Rasl, Z. (red.): Česká umělecká litina, Rozpravy NTM 62, Praha 1974
- Rasl, Z.: Eisenkunstguss, katalog NTM, Praha 1981. Úvod E. Poche.
- Semerák, G. — Bohmann, K.: Umělecké kovářství a zámečnictví, Praha 1979, s. 124—7.
- Sombart, W.: Umělecký průmysl a kultura, Praha 1912, s. 33.
- Verzeichniss der im . . . 1828 im k. k. priv. Redoutengebäude in Prag öffentlich ausgestellten böhmischen Gewerbsprodukte ind Namen der Produzenten, Praha, bez data (1829).
- Watermann, Th. Th.: Notes on decorative Cast Iron, Magazine of Art, Washington 1939, s. 584—604, 605.
- Wirth, Z.—Matějček, A.: Česká architektura XIX. století, Praha 1922.

PRAMENY

- Archívy obvodních národních výborů v Praze 1, 2, 5, 7, 8 — dokumentace domů.
- Archív n. p. ČKD Blansko — fond Salmovy železářry a strojírny; fond Breitfeld a Daněk, závod Blansko.
- Archív bývalé vzorkovny komárovských železáren.
- Pasportizace SÚRPMO, Praha.